

تحلیل تأثیر داعش بر معادلات سیاسی امنیتی خاورمیانه

پذیرش نهایی: ۹۶/۱۲/۱۰

دریافت مقاله: ۹۶/۷/۳۰

DOI: 10.29252/geores.33.1.39

چکیده

یکی از مهم ترین پدیده‌های امنیتی عصر حاضر، ظهور و گسترش گروه تروریستی داعش در غرب آسیا و شمال آفریقاست. پدیده‌ای که تمامی تحولات سیاسی، امنیتی، اقتصادی و فرهنگی در این منطقه را تحت تأثیر قرار داده و موضوع بررسی و مطالعه کارشناسان حوزه‌های مختلف قرار گرفته است. این مقاله در صدد بررسی تأثیرات ظهور داعش در سوریه و عراق بر معادلات سیاسی امنیتی و تحولات قدرت در خاورمیانه است. با توجه به نظریه واقع گرایی نوکلاسیک، متغیر ثابت این پژوهش، داعش و متغیر وابسته آن تحولات قدرت در منطقه خاورمیانه در نظر گرفته شده است. روش تحقیق این مقاله «توصیفی-تحلیلی» است. مطالب جمع‌آوری شده با استفاده از روش کتابخانه‌ای و اسنادی در قالب جداول به صورت کمی نشان داده می‌شوند و سپس بر مبنای چهارچوب نظری پژوهش مورد تحلیل قرار می‌گیرند. در این پژوهش ابعاد مختلف نقش داعش در تحولات خاورمیانه مورد بررسی قرار گرفته است. از دیدگاه نوشتار پیش رو، اولین و مهم‌ترین پیامد ظهور گروه تروریستی داعش در غرب آسیا، «تضعیف جبهه مقاومت» در مقابل رژیم غاصب اسرائیل است. این رویداد از دو جهت بررسی شده است. اول آنکه با افزایش تعداد گروه‌های تروریستی در خاورمیانه، توان گروه‌های حامی محور مقاومت صرف مقابله با آنها می‌شود. دوم آنکه ظهور داعش موجب افزایش شکاف سنی و شیعه و اختلافات داخلی در جهان اسلام و در نهایت به نفع رژیم غاصب اسرائیل شده است. پیامد دیگر داعش «افزایش اسلام هراسی» در جهان است. از سویی دیگر بحران داعش موجب «تأثیرات منفی بر اقتصاد و توسعه» در منطقه شده است. بر این اساس شاهد تحلیل رفتن منابع مالی کشورهای غرب آسیا و عقب افتادن آنها از روند توسعه اقتصادی و صنعتی هستیم. در مجموع داعش باعث بوجود آمدن آسیب‌های امنیتی – اقتصادی برای همه‌ی بازیگران در منطقه خاورمیانه شده و با به جالش کشیدن نظم نسبی موجود، ریشه‌های بی اعتمادی در منطقه را افزایش و چشم انداز صلح بین بازیگران منطقه را با چالش‌های جدی مواجه کرده است.

واژگان کلیدی: داعش، خاورمیانه، سوریه، عراق

مقدمه

فروپاشی اتحاد جماهیر سوری و پایان یافتن جنگ سرد؛ سپس حمله آمریکا و متحدان آن به افغانستان و سپس عراق در طی سه دهه گذشته موجب ایجاد خلاً قدرت و شکل‌گیری زمینه برای گروه‌های افراطی شد. در میان کشورهای مانند عربستان، امارات متحده عربی، قطر برای گسترش نفوذ منطقه‌ای خود با ایران، سوریه و حزب الله لبنان که محور مقاوت علیه رژیم غاصب اسرائیل را تشکیل می‌دهند صفت بندی را ایجاد کردند. گروه اول در راستای محدود سازی نفوذ ایران به تجهیز گروه تروریستی داعش به عنوان اهرمی موثر در جهت تغییر بازی قدرت در منطقه روی آوردند. در عرصه عمل اما نتیجه آن چیزی نشد که به

دنبال آن بودند. نه تنها داعش در براندازی حکومت مستقر در سوریه و عراق نا کام ماند بلکه تاثیراتی چند جانبه را بر روی روندهای خاورمیانه گذاشت که بررسی آنها ضروری می باشد. در نهایت هیچ کدام از بازیگران برنده مطلق این مناقشه نشدند و هر کدام به نحوی و میزانی متأثر از اوج گیری و سپس افول داعش در منطقه شدند. با توجه که ایران یکی از بازیگران عمدۀ این عرصه است بررسی چگونی تاثیر و تاثر بر روندهای خاورمیانه ضروری به نظر میرسد.

در این مقاله ابتدا چارچوب نظری بحث تبیین خواهد شد. پس از چارچوب نظری به تأثیر داعش بر افزایش اختلافات مذهبی پرداخته خواهد شد. سپس تأثیر داعش بر افزایش خشونت در منطقه خاورمیانه بررسی می شود. درنهایت به بررسی مسائلی از جمله تأثیر داعش بر گسترش اختلافات فرقه‌ای، نزدیک شدن جمهوری اسلامی ایران و روسیه در مسائل منطقه، تضعیف جبهه مقاومت اسلامی مقابل رژیم صهیونیستی و گسترش اسلام هراسی برای ظهور داعش پرداخته می شود.

روش تحقیق

پژوهش پیش رو تحقیقی از نظر هدف، «کاربردی» و از نظر روش، «توصیفی-تحلیلی» است. جمع آوری اطلاعات مبتنی بر اصول نظری اکتشافی به روش کتابخانه‌ای و اسنادی است. اطلاعات با مراجعه به کتب، نشریات و سایت‌های علمی مرتبط، یادداشت‌برداری و فیش‌برداری، دسته‌بندی و به صورت خلاصه درآمده است. در بخش‌های مختلف پژوهش حاضر از نتایج تحقیقات کمی نیز استفاده شده است. لذا تجزیه و تحلیل این پژوهش به صورت آمیخته (کمی و کیفی) می باشد.

چارچوب نظری

این مقاله در چارچوب نظریه واقع‌گرایی نوکلاسیک^{۶۷} است. این نظریه که به دلیل پذیرش اصولی هم چون آثارشی بودن نظام بین‌الملل و اهمیت خودبازاری و تلاش برای بقا در چنین نظامی یکی از شاخه‌های مکتب واقع‌گرا محسوب می شود. به علت آن که واقع‌گرایان نوکلاسیک بعضی از بینش‌های رئالیسم کلاسیک را قبول کرده‌اند، آن‌ها را کلاسیک می نامند. موضوعاتی مانند سطح تحلیل^{۶۸} سیاست بین‌الملل، و تأکید بر مقوله آثارشی نقطه اصلی تمایز با رئالیسم کلاسیک هست، یعنی نوکلاسیک‌ها در سطح تحلیل از سطح خرد یعنی دولت ملی رئالیسم کلاسیک فراتر می‌روند (سیف زاده، ۱۳۸۵: ۵۸)

در تحلیل سیاست خارجی دولت‌ها سطح تحلیل واحدها و بازیگران و نیز عناصری مانند ساختار دولت و روان‌شناسی نخبگان هم حائز اهمیت می‌باشد. بعبارت دیگر اعتقادات و باورهای تصمیم سازان بهشت بر رابطه میان قدرت نسبی و سیاست خارجی تأثیر می‌گذارد (Rose, 1998: 152). این مورد از کلیدی‌ترین تمایزات بین نووایع گرایی و واقع‌گرایی نوکلاسیک است. به همین جهت است که در مقایسه با نووایع گرایی، از دیدگاه نوکلاسیک‌ها در تحلیل مواردی که افکار و عقاید دینی و ایدئولوژیک صاحبان قدرت بر تصمیم‌های آن‌ها تأثیرگذار است می‌توان استفاده بیشتری کرد. درواقع افکار، نگرش و نظارت رهبران دینی، همچنین گروه‌های مذهبی و دولت‌هایی که بر اساس باورهای دینی عمل می‌کنند به نوعی قابل فهم با نظرات نوکلاسیک است زیرا این رهبران بر اساس برداشت خاص خود از دین رفتار سیاسی می‌کنند. نگرش‌های واقع‌گرایان نوکلاسیک را می‌توان در چند بند خلاصه کرد:

تأکید آن بر قدرت و تعریف سیاست به عنوان نزاع دائمی برای کسب قدرت بیشتر است. نگاه مثبت یا منفی به آثارشی می‌تواند ماهیت آن را در جهت صلح یا جنگ تعیین کند.

در کنار سطح تحلیل سیستمی ساختار بین‌الملل به روان‌شناسی رهبران، افکار و عقاید آن‌ها و وضعیت ساختارها و محدودیت‌های داخلی در واحدها سیاسی نیز توجه دارند. در تحلیل روابط بین‌الملل به دو متغیر معتقدند. متغیر مستقل که همان

⁶⁷ Noclassical Realism

⁶⁸ Level of analysis

قدرت نسبی است و متغیر میانجی که شامل ساختارهای داخلی دولت‌ها و افکار و احساسات رهبران است. طرفداران واقع‌گرایی نوکلاسیک معتقدند تأثیر ساختار بر کارگزار از طریق متغیرهای میانجی است نه به‌طور مستقیم. دغدغه کشورها در وله اول حفظ امنیت خویش است. اما برخلاف واقع‌گرایان سنتی معتقدند علاوه بر حفظ امنیت، دولت‌ها به فکر افزایش قدرت خود نیز هستند (مشیر زاده، ۱۳۸۶: ۱۲۹).

فشار بر جبهه مقاومت

اولین و شاید مهم‌ترین پیامد ظهور داعش که به جابه‌جایی توازن نیز منجر شود ضربه به جبهه مقاومت است. مطابق نظریات اندیشمندان واقع‌گرایی نوکلاسیک یکی از خصوصیات بازیگران عرصه بین‌الملل در کنار حفظ امنیت برای خود، افزایش قدرت است. درواقع واحدهای سیاسی سعی می‌کنند بعد از حفظ بقا به افزایش نفوذ خود در عرصه بین‌الملل پردازنند. حال اینکه برداشت رهبران کشورها از رصد شرایط پیرامونی خود و از سطح قدرت خود چطور باشد تعیین می‌کند که به سمت حفظ بقا پیش بروند یا در صدد افزایش نفوذ باشند؛ چون با توجه به نقش میانجی دولت، برداشت‌ها و ادراک‌های تصمیم‌گیرندگان اصلی جامعه در شکل‌دهی به سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران از یک سو و تصمیم‌گیری بر پایه آمیزه‌ای از قدرت و منافع ملی از سوی دیگر، رفتار سیاست خارجی در شرایط مختلف داخلی و بین‌المللی متفاوت خواهد بود. تلاش جمهوری اسلامی برای افزایش و ارتقای نقش منطقه‌ای خود در اثر تحولات عراق، افغانستان و اکنون در قبال سوریه نمونه‌ای سیاست گسترش نفوذ منطقه‌ای است. (فیروزآبادی، ۱۳۹۰-۲۸۶) برخی از کشورهای منطقه خاورمیانه از جمله ایران، سوریه و حزب الله لبنان به دنبال مقاومت در برابر گسترش رژیم غاصب اسرائیل و ایالات متحده در خاورمیانه و در تلاش برای تحقق آزادی فلسطین هستند. این چند کشور در مجموع محور مقاومت ^{۶۹} نامیده می‌شوند. این محور مقاومت با پیروزی انقلاب اسلامی در ایران در سال ۱۹۷۹ و سپس ایجاد تقویت نیروی مقاومت حزب الله در لبنان و مقاومت آن در مقابل یورش‌های رژیم طی سال‌های گذشته این محور مقاومت را رسمی‌تر و بارزتر کرده است (usip.org).

از آنجاییکه اساساً ایده، اهداف، ماهیت و عملکرد گروه‌های تکفیری با محور مقاومت در تعارض است هر چه تعداد گروه‌های وهابی و تکفیری در منطقه خاورمیانه افزایش یابد و قدرت نظامی آن‌ها گسترش یابد برای محور مقاومت چالش‌هایی را به وجود می‌آورد. آن‌گونه که در جدول ۱ آمده است، سلفی‌گری تکفیری از سال ۲۰۱۱، نسبت به سال‌های قبل، رشد بی‌سابقه‌ای داشته است و این یکی از بزرگ‌ترین تهدیدها برای حفظ جبهه مقاومت است.

جدول ۱- روند افزایش ایجاد گروه‌های تکفیری (۱۹۸۸-۲۰۱۲)

سال	تعداد گروه‌های تکفیری
۱۹۸۸	۳
۱۹۹۰	۶
۱۹۹۲	۷
۱۹۹۴	۱۱
۱۹۹۶	۱۳
۱۹۹۸	۱۷
۲۰۰۰	۲۲
۲۰۰۲	۲۴
۲۰۰۴	۲۶
۲۰۰۶	۲۸
۲۰۰۸	۳۱
۲۰۱۰	۴۸
۲۰۱۲	

(Jones, Seth, 2014)

پیامدهای گسترش گروه‌های تکفیری برای جبهه مقاومت به صورت زیر است:

شکاف در جبهه حامیان فلسطین (محور مقاومت)

نخستین پیامد بسیار مهم داعش، ایجاد شکاف میان «جبهه گسترده حامیان فلسطین» است. با وقوع انقلاب اسلامی در ایران، یکی از تحولات اساسی در سیاست خارجی ایران، تغییر موضع ایران نسبت به بحث فلسطین و رژیم غاصب اسرائیل بود (لشکری تفرشی، ۱۳۹۵: ۸۱) که به دنبال آن یک کمربند مقاومتی علیه این رژیم شکل گرفت و به محور مقاومت معروف است. جریان تکفیری گری داعش، نشانگر غلبه دشمن درون دینی مسلمانان بر دشمن خارجی است. تکفیری‌ها با تقسیم‌بندی دشمنان خود به «دشمنان دور» و «دشمنان نزدیک»، شیعیان و اهل تسنن غیر تکفیری را دشمنان نزدیک خود معرفی کرده و از بین بردن آن‌ها را مأموریت نخست خود می‌داند. پس از شکل گیری جنبش بیداری اسلامی، روند اقدامات گروههای تکفیری علیه دشمنان نزدیک نیز شدت گرفت (ناصر پور، ۱۳۹۶: ۵). یعنی شیعیه‌ها و سنی‌هایی که می‌توانستند با محوریت مبارزه با رژیم صهیونیستی با یکدیگر متحد شوند اکنون به علت جنگ داخلی دچار شکاف و چندستگی شده‌اند و هدف مهم‌تر دنیای اسلام یعنی مبارزه با دشمن بیرونی را فراموش کرده‌اند.

تبديل سوریه به دولت ناکام و تضعیف حاکمیت عراق

دومین پیامد ظهور داعش، تبدیل کشور سوریه به «دولت ناکام»^{۷۰} است. دولتی است که توانایی حفظ امنیت و برآوردن نیازهای مردم خود را ندارد. چنین دولت‌هایی، فرستادهایی را برای بازیگران خارجی مداخله جو و نیز کنشگران خارج از حکومت چه بنیادگرایان مذهبی، چه شهروندان ناراضی و چه فرستاده طلبان قدرت‌طلب فراهم می‌سازند تا بکوشند دستگاه دولتی را با بهره‌گیری از ابزارهای خشونت‌آمیز قبضه کنند. (ناصر پور، ۱۳۹۶: ۵) یکی از اهداف مهم گروههای تکفیری، ایجاد نظام سیاسی موردنظر خویش است که از آن تحت عنوان «امارت اسلامی» یاد می‌کنند. شرط تشکیل چنین واحد سیاسی، نابود کردن دولت‌های فعلی در خاورمیانه است. در عراق وضعیت حاکمیت به وحامتی نیست که در سوریه شاهد آن هستیم. در این کشور براثر کاهش قدرت دولت مرکزی و مشغول شدن آن به جنگ با گروه تروریستی داعش، اقلیت‌های قومی بهویژه اقلیم کردستان قدرت بیشتری یافته‌اند. قدرت‌های غربی و در رأس آن‌ها ایالات متحده نیز در این میان از جدایی طلبی و قدرت‌طلبی کرده‌ها حمایت کرده و با این موضع خود اوضاع یکپارچگی حاکمیت در عراق را پیچیده‌تر کرده‌اند (Bolton, 2016).

تجزیه خاورمیانه

هنگامی که یک گروه از داخل جهان اسلام تمام مسلمانان غیر از خود را کافرو مهدورالدم تلقی کند درواقع پروژه جنگ داخلی در جهان اسلام را رقم می‌زند. در این وضعیت هرچه این گروه قدرت بیشتری پیدا کند امنیت و تمامیت ارضی کشورهای اسلامی با خطر بیشتری مواجه می‌شود. اگر این وضعیت حاکم شود کشورهای خاورمیانه پس از یک جنگ فرسایشی طولانی با گروههای تکفیری و اقلیت‌های قومی، با کاهش منابع مادی و غیر مادی و تضعیف واحدهای سیاسی امکان تجزیه به کشورهای کوچکتر بالا می‌رود. این موضوعی است که به امنیت رژیم غاصب اسرائیل کمک می‌کند. مواجه شدن با کشورهای کوچک با مواضع مختلف راحت‌تر از مواجهه با کشورهای بزرگ و قدرتمند است. این تجزیه گرایی اگر دریکی از کشورهای خاورمیانه مانند عراق و سوریه شروع شود ممکن است به سایر کشورهای خاورمیانه سرایت کند زیرا بسیاری از این کشورها دارای اقلیت قومی مشابه هستند. مانند کردها که در چهار کشور سوریه، عراق، ترکیه و ایران ساکن و دارای ریشه‌های فرهنگی، نژادی و زبانی شبیه به یکدیگر هستند. درمجموع یکی از مهم‌ترین پیامدهای داعش در خاورمیانه ایجاد لایه حفاظتی برای رژیم غاصب اسرائیل است. (نجات، ۱۳۹۴: ۱۰۹)

^{۷۰} Failed state

نژدیک شدن ایران و روسیه به یکدیگر

یکی از پیامدهای ظهور و گسترش گروههای تروریستی در منطقه خاورمیانه، نژدیک شدن ایران و روسیه به علت داشتن اهداف مشترک در حفظ تمامیت ارضی کشورهای این منطقه و جلوگیری از سقوط دولت‌ها یا تجزیه کشورهای خاورمیانه است. نژدیکی ایران و روسیه به این علت است که طی چند سال گذشته با سقوط حکومت‌های خاورمیانه، ایالات متحده توانسته حضور نظامی خود را به بناهه حفظ امینت منطقه حساس خاورمیانه افزایش دهد. نگرانی مشترک ایران و روسیه، تبدیل این روند – بهویژه با توجه به تجربه لیبی – به یک روند بین‌المللی است (کالجی، ۱۳۹۰). بارزترین نمونه مواضع مشترک دو کشور در مورد وضعیت فعلی سوریه است.

روسیه در حال حاضر گزینه نظامی را برای حفظ وضع موجود در منطقه خاورمیانه مناسب می‌بیند. تأکید بر قدرت نظامی یکی از استراتژی‌های مهم درواقع گرایی است. واقع گرایان نوکلاسیک مانند سایر واقع گرایان معتقدند آثارشی پدیده‌ای دائمی است و نظام بین‌الملل همیشه آثارشی است، اما جنگ این‌گونه نیست؛ بنابراین می‌باشد به یک متغیر ساختاری دیگر یعنی توزیع قدرت میان کشورهای عمدۀ در یک نظام – که به سه شکل مختلف دوقطبی، چندقطبی متوازن و چندقطبی غیرمتوازن از نظر میرشایمر تقسیم می‌شوند – هم توجه کرد. در حال حاضر با فروپاشی سوریه نظام بین‌الملل از حالت دوقطبی خارج شده است و در حال پیش رفتان به سمت نظام چندقطبی نامتوازن است. نظام‌های چندقطبی نامتوازن تنש ترانگیزترین نوع توزیع قدرت را دارد، معمولاً به این دلیل که هژمونی‌های بالقوه علیه دیگر قدرت‌ها در آن نظام وارد جنگ می‌شوند. این جنگ‌ها همواره طولانی هستند (مشیرزاده، ۱۳۸۶: ۷۳).

ارتباط ایران و روسیه به خصوص با اشتراک نظر در سیاست خارجی دو کشور نسبت به ظهور داعش به اوج خود رسیده است. نمونه از این همکاری اجازه استفاده از پایگاه نظامی همدان برای هوایپماهای روسی است که قصد بمباران داعش را داشته باشند که این اقدام در طول سال‌های پس از پیروزی انقلاب اسلامی در ایران بی‌سابقه است (Litovkinl, 2016). مهم‌ترین نقطه اشتراک ایران و روسیه در شرایط فعلی خاورمیانه در مورد چگونگی حل چالش سوریه است. تقویت مواضع نظامی سوریه، در راستای منافع ایران در تقویت سوریه در قبال تهدیدهای رژیم صهیونیستی قرار دارد (مصطفوی، ۱۳۹۲: ۱۷۵).

رسانه و گسترش اسلام‌هراسی در خاورمیانه

رسانه یکی از ابزارهایی است که روی ایستاهای ذهنی و روان‌شناختی رهبران کشورها موثراند. عوامل شناختی و عاطفی رهبران جزو عناصری است که واقع گرایان نوکلاسیک معتقدند باید به آن‌ها در تحلیل مسائل بین‌المللی توجه کرد. ساختارهای ذهنی رهبران جزو عناصر نظریه واقع گرایان نوکلاسیک است. اندیشمندان نو‌واقع گرایی کلاسیک معتقدند ساختارهای بین‌المللی به‌طور مستقیم بر کارگزارها تأثیر نمی‌گذارد (www.theguardian.com). آمریکا سعی می‌کرد فقط به وضعیت خاورمیانه با ظهور داعش پردازد و اقدامی برای جلوگیری از گسترش آن انجام نداد زیرا داعش در راستای منافع ایالات متحده و رژیم غاصب اسرائیل بود. اما زمانی که داعش اشتباه استراتژیک کرد و تصویر سربزیدن خبرنگار آمریکایی را در رسانه پخش کرد دیگر آمریکا نتوانست حضور داعش را در منطقه برای افکار عمومی و دولتمردان معتقد سکوت ایالت متحده توجیه کند. رهبران داعش معتقدند میدان نبرد رسانه‌ای بهانده میدان جنگ در موافقیشن اهمیت دارد. شبکه تلویزیونی این گروه با نام «الحیات» برنامه‌های متنوعی از سربزیدن انسان‌ها تا ترغیب جوانان جهت پیوستن به این گروه با انحصار مختلف می‌سازد و پخش (بخشی، بهاری، ۱۳۹۳: ۱۴۷) درمجموع، اسلام واقعی و مسلمانان معتدل از دو جهت در حمله رسانه‌ای و تخریب چهره هستند. از یک طرف توسط رسانه‌های غربی که با نشان دادن گروههای افراطی اسلامی تصویری خشن از اسلام به عنوان اسلام ناب به جهانیان مخابره

می‌کنند و طرف دیگر توسط گروه‌های اسلامی که با نشان دادن تصاویر غیرانسانی و خشن و نسبت دادن آن به اسلام واقعی در جهت هدف رسانه‌های غربی یعنی خشن نشان دادن دین اسلام حرکت می‌کنند.

ظہور داعش و افزایش فرقه‌گرایی

آنچنان که گفته شد یکی از پارامترهایی که نظریه واقع‌گرایی نوکلاسیک را از سایر نظریه‌های واقع‌گرایی متمایز می‌گرداند تأکید آن بر عوامل فرو ملی و فرو دولتی از جمله گروه‌های سیاسی، فرقه‌های مذهبی و اجتماعات قومیتی هست. بر این اساس در این بخش بر یکی دیگر از آثار ظہور داعش یعنی افزایش فرقه‌گرایی و رقابت‌های مذهبی در منطقه خاورمیانه پرداخته شده است. کارکرد فرقه‌گرایی در اختلاف و تفرقه، بحثی است که به روشنی وضعیت امروز خاورمیانه و کشورهای اسلامی را تشریح می‌کند. در حالی که خشونت، کشورهای اسلامی مانند عراق، سوریه و افغانستان را فراگرفته است، عداوت میان فرقه‌های گوناگون بهوضوح کشورهای اسلامی در سراسر جهان را در مقابل یکدیگر قرار داده است. مناقشات سنی و شیعه که به قتل و کشتار انجامیده است، موجب گسترش بی ثباتی، جنگ داخلی و درگیری فرقه‌ای در خاورمیانه و ورای آن گردیده و این امر صلح، ثبات و امنیت را به خطر می‌اندازد. (مظاہری، مولایی، ۱۳۹۳) ریشه جریان‌های تکفیری، به ظاهر گرایی و اکتفا کردن به ظاهر روایات و آیات بازمی‌گردد. جریان‌های تکفیری غالباً از دل جریان ظاهر گرایی ظہور و بروز پیدا کرده‌اند. تکفیر پدیده‌ای رو به فزونی است که در صورت عدم کنترل و مهار، امکان رشد می‌یابد (Ozyurek, 2009:104).

نقش ایدئولوژی متصلب داعش را در اقدامات وحشیانه آن نمی‌توان نادیده گرفت. ایدئولوژی این گروه ترویریستی به قرائت وهایی-سلفی از اسلام که در عربستان سعودی پای گرفته، نزدیکی بسیاری دارد. معتقدان به این مکتب یهودیان یا مسیحیان را به عنوان دشمن درجه یک خود نمی‌بینند، بلکه آن‌ها سایر مسلمانانی که اعتقادی به آموزه‌های افراطی آن‌ها ندارند را در صف اول تعریف خود از دشمن قرار می‌دهند. در این میان شیعیان بیش از سایر مسلمانان مورد عناد قرار گرفته‌اند. (Fulle, 2014:17) تعداد قابل توجهی از افراد نیز به تازگی به اسلام مشرف شده‌اند. (Barret, 2014: 15)

اعتقادات گروه‌هایی مانند داعش، نه تنها با اعتقدات شیعه در تعارض است، بلکه به صورت غیرقابل اغماضی با اعتقدات اهل تسنن نیز تناقض دارد، به نحوی که هم بزرگان اهل تسنن و هم سران داعش نسبت به یکدیگر اعلام موضع و حتی برائت و جهاد هم کرده‌اند (نجات، ۱۳۹۴: ۱۱۶). بنابراین این گروه‌ها موجب چندdestگی میان خود اهل سنت نیز شده‌اند. درمجموع آنچنان که نظریه واقع‌گرایی نوکلاسیک می‌گوید صرف اتکای به مجموعه امنیتی منطقه و موازنۀ قدرت میان دولت‌های منطقه به هیچ وجه نمی‌تواند از عهده تبیین اثرات ظہور داعش بر منطقه برآید؛ بلکه شکاف‌ها و قشریندی‌های اجتماعی داخل کشورهای منطقه و در رأس آن جماعات مذهبی شیعه و سنی و تفاسیر مختلفی که از هر یک از این فرقه‌ها وجود دارد عامل بسیار مهمی است که می‌تواند در کنار عوامل سطح دولتی و ساختارهای سیاسی و ایدئولوژیک کشورها که در بخش بعد بدان پرداخته شده، نقش اساسی در تبیین رخدادها و آینده منطقه خاورمیانه داشته باشد.

افزایش اختلافات بین قدرت‌های منطقه خاورمیانه

چرا در شرایط فعلی خاورمیانه شاهد ظهور ائتلاف‌های منطقه‌ای نیستیم؟ در این راستا آنچنان که نظریه واقع‌گرایی نوکلاسیک بیان داشته است، به بررسی اهداف و رفتارهای سیاست خارجی سه قدرت منطقه‌ای (یعنی ایران، عربستان و ترکیه) که نتیجه رویارویی یا همکاری احتمالی آن‌ها، می‌تواند آینده ژئوپلیتیک خاورمیانه را رقم بزند پرداخته شده است. تقویت پایگاه داعش در عراق و سوریه و همچنین گسترش نفوذ سایر گروه‌های معارض از اسلام گرایان گرفته تا کردها وضعیتی را در ساحت سیاسی و ژئوپلیتیکی خاورمیانه ترتیب داده که بر هم زننده توازن قدرت در منطقه است. طبق نظر جان میرشایمر نظریه پرداز نوکلاسیک،

کشورها هیچ‌گاه اجازه هژمونی‌های شدن را به رقبای خود نمی‌دهند و در صورت برتری یکی از طرفین برای کسب جایگاه هژمونیک، قدرت جهانی به عنوان تعديل‌کننده، این روند را متوقف خواهد کرد. ظهور داعش در خاورمیانه تعديل قوا میان سه کشور مطرح منطقه‌ای یعنی ایران، ترکیه، و عربستان را بر هم زده است. نمود اولیه این توازن را می‌توان در تغییرات ژئوپلیتیک منطقه مشاهده کرد. یکی از مؤلفه‌های نظریه واقع‌گرایی نوکلاسیک تأثیر ساختارهای داخلی، محدودیت‌های داخلی و دیدگاه متفاوت رهبران به موضوعات یکسان است؛ با ظهور داعش و تضعیف دولت مرکزی سوریه و عراق در چند سال اخیر، پایگاه‌های فرو ملی قومی و مذهبی در تصمیم‌گیری دولت‌مردان افزایش یافته است و ورود کشورهای منطقه و بین‌الملل در این تحولات، سبب شده تحولات روی‌داده از سوی این کنشگران، در قالب بازی با حاصل جمع صفر تفسیر شود (صالحی، مرادی نیاز، ۱۳۹۴: ۱۱۵). در مورد ایران و عربستان این نکته را باید گفت که این دو کشور، دو بازیگر کلیدی در منطقه هستند که در موارد گوناگونی از جمله عراق، سوریه و گروه تروریستی داعش به هم اختلاف نظر دارند. عربستان و ایران هم از لحاظ «ثقل جغرافیایی» و هم از لحاظ «اصول هویتی» به ایفای نقش جدی در منطقه می‌پردازند. از لحاظ جغرافیایی این دو کشور هم‌زمان بر مسائل سیاسی-امنیتی در زیر سیستم‌های خلیج فارس، شبه‌جزیره عربستان، شامات و شمال آفریقا و مصر تأثیرگذار هستند. از لحاظ هویتی بالاتصال اصول و ارزش‌های خود به مسائل منطقه‌ای بهخصوص هدایت جریان‌های ایدئولوژیک شیعی و سنی به ایفای نقش می‌پردازند. (برزگر، ۱۳۹۲). در جدول زیر می‌توان به طور خلاصه اختلافات ایران و عربستان که در بحث فوق مطرح شد را در مورد معادلات منطقه را مشاهده کرد.

جدول -۲- اختلافات ایران و عربستان در مورد معادلات منطقه در سال‌های اخیر

موضوع عربستان	موضوع ایران	موضوع
مخالف اسد و تجهیز کننده مخالفان از نظر مالی حامی اسد		سوریه
موافق به قدرت رسیدن مالکی کمک‌های مالی برای تجهیز مخالفان دولت شیعی		عراق
تماش برای مقابله با آن حمایت از آن		گروه داعش

به موازات این تغییر در موازنه نیروهای منطقه‌ای و در بستر گسل میان نظم امنیتی جهانی و نظم سلفی، رفتارهای چشم‌انداز تازه‌ای در زمینه الگوی نظم منطقه‌ای شکل گرفت که می‌توان آن را "نظم اخوانی" نامید. بازی منطقه‌ای ترکیه و قطر در دهه نخست سده بیست و یکم را می‌توان در چارچوب همین چشم‌انداز توضیح داد. این رویکرد، در ظاهر نشان از گونه‌ای دموکراسی اسلامی در داخل و پرهیز از ستیزه‌جویی در سیاست خارجی داشت که در چارچوب آن نمی‌بایست تهدیدی امنیتی متوجه رژیم غاصب اسرائیل شود و برخورد با آن از تنش لفظی فراتر رود. از سوی دیگر آنچه ترکیه و عربستان را با وجود اهداف مشترک یعنی موازنه منطقه‌ای ایران به عنوان دو رقیب در تحولات بهار عربی و منازعات داخلی سوریه و عراق روی درروی هم قرار داده است، رقابت بر سر گسترش ایدئولوژی اسلامی موردمحمایت خویش در دوره گذار کنونی است (نیاکویی، ۱۳۹۴: ۱۶۷). در مجموع نشان داده شد که سه قدرت مطیعه‌ای یعنی ایران، عربستان و ترکیه چه از ظهور داعش چه سیاست‌هایی را در راستای نیل به اهداف سیاست خارجی خود در پیش گرفته‌اند. برای این کار از نظریه واقع‌گرایی نوکلاسیک بهره گرفته شد که بر اساس آن، نظریه موافعه قدرت که موردمحمایت نو واقع‌گرایی هست در توضیح عدم شکل‌گیری ائتلاف در منطقه خاورمیانه هست چراکه بر اساس نظریه واقع‌گرایی نوکلاسیک و آنچنان که نشان داده شد صرف در نظر گرفتن محاسبه قدرت نسبی در شکل‌گیری ائتلاف‌ها کفايت نمی‌کند بلکه عوامل سطح واحد نیز از اهمیت خاص خود برخوردارند. از آنجایی که هر یک از قدرت‌های منطقه‌ای خاورمیانه از نظام سیاسی و ایدئولوژیک خاص خود برخوردار هست نمی‌توان انتظار شکل‌گیری ائتلاف پایداری را میان کشورهای منطقه داشت.

بحران مهاجرین، از خاورمیانه در خاورمیانه

یکی از تفاوت‌های نظریه نوکلاسیک با نظریه والتز بحث سطح تحلیل است. طرفداران مکتب نوکلاسیک معتقدند والتز با تأکید بر ساختار نظام بین‌الملل از ساختار داخلی کشورها غافل شده است. واقع گریان نوکلاسیک معتقدند باید در کنار عوامل سطح نظام به عواملی مانند عقاید و عواطف رهبران و ساختار داخلی توجه کرد. همچنین معتقدند تأثیر ساختار بر کارگزار به طور مستقیم و بی‌واسطه نیست، بلکه گاهی این تأثیر از طریق متغیرهای میانجی و واسطه‌ها است. واقع گرایان نوکلاسیک واحدهای سیاسی را مانند توبهای بیلیارد نمی‌بینند که درون آن‌ها بی‌اهمیت باشد (Taliaferro, 2009:7). نکته جالب این است که کشورهای منطقه به‌ویژه کشورهای عربی تمایلی به پذیرفتن مهاجرین سوری ندارند. در بحث مهاجرین باید توجه داشت که این برداشت و انگاره ذهنی دولتمردان است که پذیرش یا عدم پذیرش مهاجرین را تعیین می‌کند. بحث مهاجرین سوری در خاورمیانه بسیار حائز اهمیت است. زیرا تناقضی در آن دیده می‌شود که ناشی از ناهمگونی‌ها قومی، مذهبی و عدم وجود امنیت در این منطقه است. با حوادثی که در سال‌های اخیر در خاورمیانه در حال روی دادن است گوناگونی قومی و مذهبی و جایه‌جایی جمعیت مهاجرین سوری و عراق می‌تواند بزرگ‌ترین خطر برای ثبات نقشه کشورهای خاورمیانه و روابط کشورها باشد (Gulfmigration.eu). در همین راستا اکنون ترکیه و لبنان بیشترین تعداد مهاجرین سوری در خاورمیانه دارند ولی آن‌ها نیز مشکلات خاص خود را دارند. به عنوان مثال ترکیه دارای قومیت‌های مختلفی مانند کردها است. در لبنان اوضاع به گونه دیگری است. لبنان دارای سه نوع جمعیت متفاوت به لحاظ مذهبی است. مسلمانان شیعه، مسلمانان سنی و مسیحیان. اگرچه جمعیت شیعیان در لبنان بزرگ‌ترین گروه مذهبی این کشور محسوب می‌شود و حدود ۴۷ درصد کل جمعیت کشور شامل می‌شود. اما سنی‌ها نیز ۲۴ درصد از جمعیت لبنان را تشکیل می‌دهند (www.theguardian.com). لبنان در صورت پذیرش تعداد زیاد سوری‌های اهل تسنن ممکن است دچار برهم خوردن این توازن شود (www.bloomberg.com). در جدول ۳ تعداد مهاجرین سوری به هریک از کشورهای خاورمیانه آمده است.

جدول ۳- تعداد مهاجرین سوری در هر یک از کشورهای خاورمیانه

نام کشور مقصد	تعداد مهاجرین سوری	منبع
ترکیه	۲۷۲۴۹۳۷	(unher.org)
لبنان	۱۵۰۰۰۰	(unher.org)
اردن	۱۲۶۵۰۰	(jordantimes.com)
عربستان	۴۲۰۰۰	(gulfmigration.eu)
عراق	۲۴۹۳۹۵	(data.unhcr.org)
امارات متحده	۲۴۲۰۰	(uae-embassy.org)
کویت	۱۵۰۰	(uae-embassy.org)
مصر	۱۱۷۷۰۲	(data.unhcr.org)
قطر	۴۰۰۰	(telegraph.co.uk)
ارمنستان	۱۷۰۰	(un.am)

درمجموع مهاجرین سوری کمتر از آنچه انتظارش را می‌رفت در کشورهای خاورمیانه مورد پذیرش قرار گرفتند. این امر نیز می‌تواند دلایل گوناگون مانند موضوعات تضادهای مذهبی، تحریک قومیت‌های داخلی کشورها، نگرانی رهبران کشورهای خاورمیانه به مهاجرین سوری به عنوان ترویریست‌های بمبگذار و غیره داشته باشد. مجموع این‌ها نشان‌دهنده اهمیت ساختارهای درونی کشورها و تأثیرات آن‌ها بر کارگزار یعنی همان دولت‌ها است.

داعش و اقتصاد خاورمیانه

یکی دیگر از عواملی که توسط نظریه واقع‌گرایی نوکلاسیک مورد توجه قرار گرفته است اهمیت بسیج توامندی‌های داخلی کشورها در راستای نیل به اهداف خود است. در همین راستا می‌توان به اهمیت بسیج توامندی‌ها در راستای توسعه اقتصادی کشور اشاره کرد. این بخش درصد نشان دادن این موضوع است که ظهور داعش چگونه روند باز تولید قدرت از طریق تداوم توسعه اقتصادی و همگرایی تجاری را با چالش مواجه ساخته است؟ چالش در وضعیت اقتصادی، سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و امنیتی نواحی اکولوژیک و حتی کشورها تا حدود زیادی متأثر از موقعیت مکانی و شرایط جغرافیایی آنها است (اویسی، ۱۳۹۵: ۱۷۰). چالشی که می‌تواند حتی ظهور دولت‌های فروپاشیده^{۷۱} را در منطقه به دنبال داشته باشد. اینمی و امنیت از ابتدای ترین اصول جهت دستیابی به استانداردهای مطلوب برای آسایش و رفاه مردم است (شادمهری و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۰۴) به گفته مقام‌های عراقی دولت این کشور ۴۲۰ میلیون دلار بودجه برای بازسازی خسارت‌های ناشی از جنگ با داعش اختصاص داده است، اما این مبلغ برای بازسازی تمام بخش‌های این کشور کافی نیست. طبق اعلام دولت طی سال ۲۰۱۴ تنها کاهش صادرات نفتی و همچنین خسارت‌های واردہ به زیرساخت‌های صنعت نفت عراق، ۱۸ میلیارد دلار هزینه دربر داشته است. اگرچه صحنه اصلی جنگ با داعش سوریه و عراق است، اما حملات این گروه در تونس، کویت، عربستان، مصر، لیبی و بنین اقتصاد این کشورها را بحران مواجه کرده و مانع ادامه سرمایه‌گذاری‌های خارجی در آنها شده است. طبق گزارش بانک جهانی نامنی ناشی از درگیری با داعش و اقدامات تروریستی این گروه در دیگر کشورهای عربی باعث فرار سرمایه‌های خارجی از این کشورها شده است. علاوه بر این، کاهش تولیدات داخلی و افزایش بیکاری نیز به اقتصاد این کشورها ضربه زده است. توسعه سوریه حداقل ۴ دهه عقب افتاده است و از هر ۴ نفر ۳ نفر در فقر زندگی می‌کنند (Gower, Politowski, 2016: 4). در جدول ۴ تأثیر شورش گروه داعش کشورهای خاورمیانه آورده شده است. سوریه و عراق بیشترین لطمہ را دیده‌اند.

جدول ۴-آثار جنگ بر کشورهای خاورمیانه

ترکیه	مصر	اردن	لبنان	عراق	سوریه	
-۱	-۱	-۱	-۱۰	-۱۲	-۱۴	اثر جنگ بر سرانه مستقیم
.	.	.	-۱	-۱۲	-۶	تأثیر بر تولیدات
.	.	.	.	-۱	-۵	تحریم سرمایه‌ها
.	.	.	-۱	-۲	-۱	تشدید هزینه‌های تجارت
.	.	-۱	.	۰	-۱۵	اثر تحریم تجارت سوریه
-۴	-۶	-۱	-۶	-۳	-۷	تأثیر پناهندگان بر نیروی کار
-۱	-۱۶	-۲	-۱۲	-۶	-۲۰	اثرات جمعیتی پناهندگان

(lanchovichina, livanic, 2015:13)

در جدول ۴ ارقام مربوط به اثر جنگ بر درآمد سرانه مستقیم این کشورها آورده شده است. آنچنان‌که مشاهده می‌شود تحریم اقتصادی سوریه فشار فراوانی را بر اقتصاد این کشور وارد کرده، عراق زیانی بیش از سایرین درنتیجه افزایش هزینه‌های فعالیت‌های تجاری متحمل می‌گردد. حجم قابل توجهی از سرمایه‌گذاری‌های سوریه از میان رفته است و تولید کالا در عراق به شدت آسیب دیده است. تقریباً بیست درصد از صادرات اردن به عراق می‌رود و حضور داعش در مرز اردن می‌تواند منجر به بروز خشونت شود، چراکه داعش رسماً دولت اردن را تهدید کرده است. این امر می‌تواند اردن را مجبور کند تا متابع درآمد خود را روانه ارتش کند. در جدول شماره ۵ تولید ناخالص داخلی کشور سوریه بعد و قبل از اشغال بخش‌هایی از این کشور به دست گروه‌های تروریستی

^{۷۱} failed state

مشخص است. همان‌طور که ملاحظه می‌شود روند نزولی رشد ناخالص داخلی در این کشور باقدرت گرفتن تروریست‌ها و اشغال بخش‌های حیاتی این کشور مانند چاههای نفت و پالایشگاه‌ها نزولی تر شده است.

جدول ۵- درصد رشد ناخالص داخلی سوریه (۲۰۰۶-۲۰۱۴)

سال	۲۰۱۴	۲۰۱۲	۲۰۱۰	۲۰۰۸	۲۰۰۶
نرخ رشد	-۱۲	-۱۱	۴	۵	۶

(<https://www.quandl.com/collections/siraqiraq-economy-data>)

درمجموع جنگ و به دنبال آن ظهور داعش هزینه‌های انسانی، اجتماعی و اقتصادی فراوانی را بر کشورهای منطقه تحمیل نموده و با متوقف سازی فرایند همگرایی تجاری، آینده توسعه اقتصادی این کشورها را به مخاطره افکنده است (Daragahi, 2014) از میزان دقیق هزینه‌های ایران، عربستان، ترکیه، قطر و امارات متحده عربی برای تقابل یا حمایت از داعش آمار رسمی وجود ندارد. ولی آنچه مسلم است صرف میلیاردها دلاری است که بیهوده به آتش کشیده شد که می‌توانست صرف توسعه و آبادانی منطقه شود.

نتیجه گیری

در این مقاله سعی شد چگونگی تأثیر داعش بر معادلات خاورمیانه تبیین شود. برای این منظور از نظریه واقع‌گرایی نوکلاسیک استفاده شد. از جمله مؤلفه‌های مثبت این تئوری می‌توان به کاربردی بودن آن در تحلیل سیاست خارجی کشورها اشاره نمود. زیرا برخلاف تئوری واقع‌گرایی و نوواقع‌گرایی در کنار تحلیل ساختاری به مؤلفه‌های دیگری همچون ساختار دولت و فهم رهبران از نظام بین‌الملل نیز تکیه دارد. معتقدند در تحلیل سیاست بین‌الملل باید از نگاهی جامع و سیستمی استفاده کرد. اما این نگاه در کنار عناصر ساختاری باید به عوامل ذهنی و غیر ساختاری هم چون برداشت‌های رهبران را نیز دربر گیرد (مشیرزاده، ۱۳۸۶: ۱۲۹). اینکه رهبران کشورهای مختلف چه برداشتی از داعش و پیامدهای آن داشته باشند بر عکس العمل آن‌ها تأثیر می‌گذارد. علی‌رغم اینکه کشورهای عربی به‌ویژه عربستان تصور می‌کردند داعش را می‌توانند مانند حزب الله نماینده خود در منطقه تحت نفوذ مقاومت دریباورند و از نفوذ ایران در این مناطق بکاهند اما داعش از طرفی برای غلبه و پیروزی در میدان نبرد به استراتژی ایجاد حداکثر وحشت و خشونت روی آورد. اما در کنار موفقیت میدانی این استراتژی در بعد بین‌المللی و افکار عمومی جهانی موجب شکل‌گیری مطالبه عمومی و جهانی برای برخورد با داعش شد، که عملاً دست حامیان داعش را تا حدود زیادی بست و به نفع جبهه مقاومت شد. در مجموع داعش با شکست در عرصه افکار عمومی جهانی و نیز شکست‌های میدانی حاصل از اتحاد نیروهای ایرانی با دولت‌های سوریه و عراق و نیز کمک موثر حزب الله لبنان نشان داد قابلیت حمایت شدن توسط غرب و اعراب سلفی در عوض اجرای خواسته‌های حامیان خود را ندارد. داعش موجب نزدیکی ایران و روسیه شد. همچنین موجب فشار آمدن بر محور مقاومت شد. زیرا نیرویی که می‌توانست جهت رویارویی با رژیم غاصب اسرائیل استفاده شود تاحدود زیادی در جنگ با داعش تحلیل رفت. در کنار این داعش موجب افزایش اختلافات بین کشورهای منطقه‌ای به‌ویژه ایران، ترکیه و عربستان شد و عملاً اهرم جنگ نیابتی عربستان و متحدینش با ایران شد. همچنین داعش زمینه را برای گسترش خواسته‌های جدایی طلبانه کردها فراهم آورد و نیز موجب گسترش شکاف در بین کشورهای اسلامی و نفرت بین مسلمانان، کشته شدن تعداد زیادی مسلمان، آسیب جدی به زیر ساخت‌های اقتصادی عراق و سوریه و ضربه به روند توسعه این کشورها شد که در چند دهه اخیر با اجرای برنامه‌های مختلف در تلاش برای بیهوده روند سازندگی خود بودند. هزینه‌های جنگ بسیار زیاد است. این هزینه‌ها می‌توانست صرف رشد اقتصادی، رونق صنعت و کاهش بیکاری و فقر در کشورهای خاورمیانه شود. ولی در حال حاضر شاهد تحلیل رفتن منابع مالی این کشورها و عقب افتادن آن‌ها از روند توسعه اقتصادی و صنعتی هستیم.

- UNHCR (2016), UNHCR Syria Regional Refugee Response/ Iraq, UNHCR. 31 December 2015, Retrieved 17 January 2016, <https://data.unhcr.org/syrianrefugees/country.php?id=103>
- UNHCR (2016),UNHCR Syria Regional Refugee Response, UNHCR Syria Regional Refugee Response. Retrieved 2016-02-21, <http://data.unhcr.org/syrianrefugees/country.php?id=122>
- UNHCR (2016), UNHCR Syria Regional Refugee Response, UNHCR Syria Regional Refugee Response. Retrieved 2016-02-21, <http://data.unhcr.org/syrianrefugees/country.php?id=8>
- Theguardian (2015), Sunni-Shiawhy the Conflict is More Political than Religious, <https://www.theguardian.com/world/2015/apr/05/sunni-shia-why-conflict-more-political-than-religious-ectarian-middle-east>
- UNHCR (2016), UNHCR Syria Regional Refugee Response Retrieved 2016-03-10, <http://www.unhcr.org/partners/donors/54918efa9/regional-refugee-resilience-plan-2015-2016-response-syria-crisis.html>
- UNHCR (2015), Kuwait Extends Residency Permits for Syrians,from:<http://gulfnews.com/news/mena/syria/kuwait-extends-residency-permits-for-syrians-1.1577117%D9%81%D8%B9-%>